

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС: ПРОРИВ ЧИ УНІФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті розглядаються особливості реформування та модернізації української освіти, зокрема, приєднання України до Болонського процесу, що стало своєрідним кроком до осучаснення та європеїзації національної вищої школи. Проводиться аналіз, як на практиці втілюються ідеї Болонського процесу, що нового, але вже апробованого європейцями, привнесено у вітчизняну систему освіти, чи дійсно в ній відбулися зміни, чи стала сучасна вища школа завдяки нововведенням привабливішою, якіснішою та конкурентоспроможною або лише відбулася спроба наблизити українську вищу освіту до світових стандартів.

В статье рассматриваются особенности реформирования и модернизации украинского высшего образования, в частности, присоединение Украины к Болонскому процессу, что стало своеобразным шагом к современизации та европеизации национальной высшей школы. Анализируется, как на практике внедряются идеи Болонского процесса, что нового, но уже апробированного европейцами, привнесено в отечественную систему образования, действительно ли осуществились изменения, стала ли современная высшая школа благодаря новшествам более привлекательной, качественной и конкурентноспособной, или лишь состоялась попытка приблизить украинское высшее образование к мировым стандартам.

The peculiarities of reformation and modernization of Ukrainian education, namely, the accession of Ukraine to Bologna process being a specific step towards updating and Europeanization of national higher schooling have been investigated in the article. The scientific analysis has been conducted concerning how the ideas of Bologna process are implemented in practice, which new educational issues yet already tested by the Europeans have been contributed to the national system of education. The interest of the article also concerns the questions of whether the changes have already taken place, whether modern higher school has become more attractive, of better quality and more competitive thanks to innovations, whether the attempts to approximate Ukrainian higher school to commonly accepted world standards have been effective.

Сучасний швидкоплинний, багатовимірний та полікультурний світ дедалі більше глобалізується. Глобалізація формує нову епоху взаємодії між економічними й політичними системами, між націями та між людьми. Особлива роль в умовах глобалізації належить освіті, яка є основним механізмом і засобом цілеспрямованого виховання людини, її підготовки до життя та праці, а також допомагає державі визначити своє місце у світі, віднайти пріоритети власного розвитку. Україна не стоїть осторонь цих процесів і причетна до загальносвітових трансформацій. Глобалізаційні перетворення зумовлюють необхідність реформування системи освіти України, її вдосконалення та підвищення рівня якості.

Певні позитивні зміни у сфері освіти відбулися в останні десятиріччя ХХ ст. Здобуття Україною державної незалежності в 1991 р. стало одним із внутрішніх чинників, що визначив необхідність суттєвого реформування вітчизняної освіти, переорієнтацію на запозичення апробованого досвіду життєдіяльності відкритого демократичного суспільства. Незважаючи на це, ситуація донині залишається складною. Питання підвищення ефективної діяльності освітньо-наукового комплексу не втрачає своєї актуальності, «оскільки парадигми, канони, уявлення і твердження кінця ХХ століття в більшості своїх аспектів втрачають (чи вже втратили) свою евристичну цінність і практичну застосовність» [6, с.2]. Система освіти міцної пострадянської загартованості не відповідає особливостям сучасного світу. Отже, назріла необхідність модернізації системи освіти, яка б відповідала реаліям ХХІ ст. Своєрідним кроком до осучаснення та європеїзації національної вищої школи стало приєднання України до Болонського процесу.

Безперечно, з одного боку, участь України в Болонських перетвореннях – це своєрідний «прорив» української пострадянської освіти. Болонський процес як один з інструментів інтеграції у Європу і в Європі, є вимогою загальної світової тенденції нашого часу – глобалізації. Європейська інтеграція стає ключовою ланкою відкриття України світові,

переходу від закритого тоталітарного до відкритого демократичного суспільства. Формування Зони Європейської вищої освіти є умовою привабливості й конкурентоспроможності ВНЗ Європи. Співпраця з європейцями у сфері освіти на шляху входження України в Європу є одним із пріоритетів розвитку вітчизняної вищої освіти. Для України європейська інтеграція – це вагомий стимул успіху економічної та політичної трансформації, що може стати основою національної консолідації.

Болонський процес привніс в українську систему вищої освіти чимало нового, сучасного, апробованого:

- введення двоциклового навчання;
- запровадження кредитної системи;
- формування системи контролю якості освіти;
- розширення мобільності студентів і викладачів;
- забезпечення працевлаштування випускників;
- забезпечення привабливості європейської системи освіти;
- навчання протягом усього життя [2, с.10].

Звичайно, і прийняття системи зрозумілих ступенів, і заснування системи кредитів, і сприяння мобільності та європейському підходу до вищої освіти, «конвертованість» дипломів та система безперервної освіти (навчання протягом усього життя) є багато в чому новим і дуже привабливим для закостенілої пострадянської освіти. Але... чи дійсно сучасна українська освіта, завдяки нововведенням, стала кращою, якіснішою, чи це просто «шкідливий міф» [9, с. 5]?

Є багато сучасних українських науковців, які вболівають за освіту і не раз у своїх публікаціях зачіпали ті чи інші аспекти даної проблеми, зокрема: Н. Сухова, Є. Сірий, Л. Лещенко, О. Дика, Т. Бабічева, Є. Сивцова та ін. [1], Г. Глушкова [3], Д. Дзвінчук [6], В. Громовий [4; 5], С. Клепко [9], М. Калюжний [7] та ін.

Метою статті є спроба проаналізувати, як на практиці втілюються ідеї Болонського процесу в Україні, чи дійсно відбулися зміни або лише спроба «причепурити» і підтягнути українську вищу освіту до певних стандартів.

Вища освіта в Україні і запровадження Болонської системи нагадують старий будинок, який ззовні привели до належного вигляду, зробили ремонт, так що він виглядає сучасно і не дуже відрізняється від інших, але в середині ніхто і не думав робити капітальний ремонт. Отак поперехово, дуже часто не розуміючи і не змінюючи суті системи, втілюються Болонські принципи в українську вищу освіту.

Насамперед варто зазначити, що неможливо змінити всю систему освіти, змінюючи лише одну її ланку. Навіть попри всі, нехай лише позитивні, зміни у сфері вищої освіти, із запровадженням нововведень, у контексті Болонського процесу, ще більше поглибився розрив між вищою та загальноосвітньою школами. Остання ще і сьогодні тяжіє більше до традиції, аніж до сучасних освітніх стандартів.

Варто взяти до уваги те, що сучасна шкільна освіта перебуває на перехідній стадії: від авторитарної системи освіти до демократичної (хоч реформування на практиці відбувається надто повільно – знову ж таки, не всі учасники цього процесу хочуть і готові прийняти зміни). Класична система освіти, яку створив ще Я. А. Коменський, що дозволила зробити освіту масовою, загальнодоступною (школа як «фабрика освіти»), «остаточно втратила свою привабливість лише після того як відбувся інформаційний вибух і взяли гору інформаційні і комунікаційні технології. Тепер класична освіта вже не може підготувати учнів до життя у мінливому світі, у суспільстві, в якому потрібне креативне мислення і демократичні навички» [5, с. 36–37].

Дуже часто молоді люди, які приходять навчатися у ВНЗ мають за плечима навички роботи за традиційною системою навчання, де:

- зміст навчання визначений програмами ще до того, як той чи інший учень прийшов до школи, процес навчання має, як правило, мінімальні можливості для маневру;
- учень є переважно реципієнтом «готових» знань;
- індивідуальний підхід означає пристосування учнів до загальних програм і навчальних планів;
- головним сухим залишком освітнього процесу є навіть не результат навчання як такий, а оцінка, яка не завжди є реальною;

- домінують пасивні форми «засвоєння» знань;
  - цінується вміння відтворити вивчений («пройдений») матеріал, діяти за правилами, не заохочується метод «проб і помилок»;
  - домінує стандартний підхід до організації навчального простору (традиційне розташування парт, звична позиція «вчитель-учні» тощо [5, с. 37–38].
- Сучасний світ вимагає систему навчання:
- де є гнучкість процесу навчання, варіативність навчальних програм та унікальність індивідуальних освітніх траєкторій;
  - де учень є активним учасником процесу навчання;
  - де учитель здійснює індивідуальний педагогічний супровід руху учнів за індивідуальними освітніми програмами;
  - коли оцінюються не тільки результати навчання, а й «сам процес» (зусилля, які доклали учні в процесі конструювання нових знань), досягнутий ними прогрес навчання;
  - коли домінують інтерактивні технології навчання, робота в малих групах;
  - коли цінується оригінальність мислення, нестандартні ідеї, запитання «на засипку», надається право на помилку та можливість свідомо її виправити;
  - коли доводиться вирішувати питання «Як вчити дітей, які сидять спиною до вчителя, а обличчям до комп'ютера або інших дітей, які працюють у групі?» [5, с. 37–38].

Апробувавши таку систему навчання, усвідомивши її ще у школі, майбутній студент матиме достатній досвід для ефективного навчання у ВНЗ за сучасними освітніми стандартами. Але, на жаль, так буває не завжди. Часто, прийшовши у вуз, молода людина може не одразу або й зовсім не може перебудувати свою «відшліфовану» традиційну систему роботи. Вища школа вимагає самостійного та усвідомленого навчання (Болонська система ще більше підсилила цю вимогу).

Навчання за вимогами Болонської системи, з одного боку, набагато справедливіше, а з іншого – набагато жорсткіше, на відміну від традиційного. Наприклад, запровадження кредитно-модульної системи (що аналогічна ECTS Європейській кредитно-трансферній системі) одним молодим людям суттєво полегшила життя, а іншим його значно ускладнила. Основним її принципом є системність і систематичність оцінювання навчальної діяльності студента, визначення його досягнень за всі види виконуваних робіт (лекції, практичні роботи, семінари, консультації, індивідуальну та самостійну роботу, підсумковий контроль (екзамени, заліки), дипломну роботу, педагогічну, навчальні та виробничі практики чи інші види діяльності, пов'язані з оцінюванням).

Для тих студентів, які працюють на заняттях, – це дуже вигідна система навчання. Молода людина старанно готується до занять, отримує, як правило, максимальну кількість балів на занятті або настільки активно працює, що отримує дуже часто і додаткові бали. Успішно складає модульний контроль чи легко набирає певну кількість балів за модуль. Все відбувається вчасно, а саме цим і жорстка модульна система навчання. Потрібно старатися все робити вчасно, якщо не встиг, то вже не можеш претендувати на певну кількість балів. Для старанних студентів, які навчені регулярно працювати, така система не страшна, не лякає ні індивідуально-дослідне завдання, ні підсумковий контроль. Але, на жаль, так, вчитися можуть не всі. Чимало молодих людей, які приходять у вуз, не розуміють різниці між традиційною та Болонською системами навчання: не «відсидіти» на заняттях з думкою «лиш би мене не зачепили», а бути активним учасником заняття. На це ще впливає стереотип традиційної системи навчання, яка керувалася гаслом «від сесії до сесії живуть студенти весело», або спрацьовує звичка «не чіпайте мене», яка тягнеться дуже часто ще із школи, коли за так звану «успішність» переживають усі: батьки, вчителі, дирекція та інші, тільки не учень.

Однак гасла, звички, переконання молодих можна змінити, можна навчити студента вчитися (і цьому сприяє дух навчання та науки, який панує у вузах). Гірше, коли у ВНЗ з'являються студенти із «нульовими знаннями». Інколи, здається, що і «школи» немає за плечима у такого студента. Запровадження 12-бальної шкали оцінювання знань в загальноосвітній школі, сприяло тому, що і «1», і «2»... стали перевідними балами. Школа втішилась, бо може звільнитися від «непотрібного баласту». Не маючи мінімуму необхідної бази знань і психологічної підготовки до навчання у вузі, потім такі «студенти» неспроможні

засвоювати університетську програму. На заняттях вони не можуть набрати навіть мінімальної кількості балів, зазвичай, не розуміють значення індивідуальної та самостійної роботи, а звідси – не здані вчасно модулі, не виконані завдання і не набрані інколи навіть 35 балів (FX – «незадовільно, з обов'язковим повторним курсом»).

Проаналізуємо, як працює бальна система. Кожне заняття має, так би мовити, свою «ціну» – певну кількість балів. Знову ж таки, для тих, хто успішно навчається, – це дуже добре: набрав необхідну кількість балів (або й більше) на заняттях і не витрачаєш час на індивідуальну роботу, звільнений від підсумкового тестування та ін. Але ті студенти, які часто «відсиджують» заняття вже стають своєрідною проблемою для викладача, тож він починає дбати про те, щоб за найменший «порух» поставити один чи два бали такому «горе-студентові», щоб потім щось все-таки назбиралося. Є викладачі, які за присутність на занятті дарують по балу. Так простіше для всіх: наші вузи ще не готові масово виключати тих студентів, котрі не навчаються, а марнують час.

Немає ще у нашому суспільстві, на жаль, усвідомлення, що вища освіта – це не «мода», не «продовження школи», не панацея від усіх бід, не час, який можна змарнувати, це потреба для людини. В сучасному світі потрібні не лише люди з дипломами, а дипломовані кваліфіковані спеціалісти із знаннями. Та нація, та держава буде у вииграшному становищі, котра матиме сильний освітній та інтелектуальний потенціал.

Необхідно визнати й те, що серед успішних студентів дуже часто переважає «гоніння за балами», а не прагнення отримати якісні знання. Деякі студенти вміло пристосувалися до навчання за вимогами Болонської системи і «навчилися» механічно набирати необхідну кількість балів. Знову ж таки вибрано невірну ціль. Починаючи ще з школи, а потім у вузі молоді люди орієнтуються на навчання не заради знань, які потім знадобляться у житті, в роботі, а задля оцінки чи заради стипендії (що, певною мірою виправдовує ситуацію, бо для деяких сімей у нинішній скрутний час стипендія сина чи доньки – це неабияка підмога, але для ВНЗ в час кризи вже постає проблемою велика кількість «стипендіатів»).

Варто згадати і таке нововведення, як тестування. Тести в нашій системі освіти використовували і раніше, тож радше мова йде про їх широке і системне застосування. Як відомо, тести вважаються одним з найефективніших механізмів забезпечення об'єктивного оцінювання навчальних досягнень студентів. В останні роки модернізації вищої освіти в Україні широко популяризується використання різних тестових методик. З одного боку, створення системи об'єктивної тестової оцінки знань та умінь, яку можна було б використовувати при усіх видах педагогічного контролю і яка б задовольняла його цілі та функції, є певним досягненням. Наприклад, запровадження незалежного зовнішнього тестування об'єктивізувало процедуру вступу до ВНЗ і дозволило дітям зі знаннями вибрати ті навчальні заклади, які їм до вподоби, про які за старої системи їм довелось б тільки мріяти. Хоча, процитуємо думку М. Калюжного – досвідченого директора школи в Чернігівській області, котрий зазначає, що «низка публікацій у педагогічній пресі Англії, Франції, Німеччини, США свідчать про відмову від тестування, і це після багаторічної практики, а ми знову наступаємо на ті самі граблі» [7, с. 43].

Потрібно дуже розумно й обережно використовувати метод тестування, адже сучасний вуз повинен навчити молоду людину міркувати, аналізувати, вчитися, спілкуватися, а не продукувати «глухоніму» істоту, яка механічно натискає на кнопки. Варто також враховувати предметну специфіку і відповідно підбирати, де і коли використовувати тестову методіку, бо сьогодні, на жаль, тести пропонують де потрібно і не потрібно. Студенти не читаючи, не опрацьовуючи відповідний матеріал, сподіваються, що бодай би щось вгадають за допомогою тестів.

Все ж тішить те, що талановитих, здібних, небайдужих до освіти, до себе й світу молодих людей є набагато більше, аніж байдужих. Проте тут постає інша проблема. Сучасним думаючим, прогресивним, креативним, динамічним студентам дуже часто не підходить монологічна форма спілкування, стара «репродуктивна» педагогіка, яка ще почасти переважає у наших вузах. Вони вимагають нового сучасного викладання предметів. Не стільки «нового прочитання», як нового подання матеріалу, використання сучасної інноватики. Нині значна частина викладацького складу ВНЗ не вміє або вперто не хоче освоювати сучасні інноваційні

технології навчання, проводячи заняття за старою, добре відпрацьованою схемою: викладач розповів, а студент переказав й отримав бали.

Слушно згадати слова В. Громова: якщо педагог не розуміє сутність глобальної освіти, не помічає змін, породжених інформаційними й комунікаційними технологіями, не має уявлення про інтерактивні технології викладання..., він є професійно відсталим педагогом чи організатором освіти [4, с. 13]. Мабуть, варто стати на захист колег-педагогів, бо багато із нас Болонський процес як вміє, знає, так і «пробиває чолом». Окрім теоретичної інформації та кількох науково-практичних конференцій чи семінарів, ніхто і не думав, проводити «близьке знайомство» з європейською системою освіти.

Сьогодні актуальним є використання в навчальному процесі інноваційних технологій. Це і комп'ютеризація навчальних дисциплін, використання мультимедійних технологій, що подає якісно нові можливості для роботи, дозволяє за допомогою фото, відео, графіки, тексту тощо створити інтегроване інформаційне середовище, яке є вагомим чинником активізації навчально-пізнавальних знань студентів. Це також введення в навчальний процес вищої школи інтерактивних моделей навчання [11, с.153–156], що роблять весь процес навчання ефективнішим, а, отже, більш якісним. Інформаційні технології розширюють студентам доступ до різної інформації, дають змогу працювати з різними джерелами в інтерактивному режимі, проводити різнобічні дослідження та отримувати знання в різних галузях. Все це сприяє формуванню особистості XXI ст., яка постійно навчається та пізнає.

Сутність інноваційної діяльності полягає в оновленні педагогічного процесу, внесенні новоутворень у традиційну систему. У педагогічній інтерпретації інновація означає нововведення, що поліпшує хід і результати навчально-виховного процесу. Дослідники проблем педагогічної інноватики О. Арламов, І. Підласий, М. Бургін, В. Журавльов, В. Загвзінський, В. Сластьонін, Л. Подимова, Н. Юсуфбекова, А. Ніколс та інші часто співвідносять поняття нового у педагогіці з такими характеристиками, як сучасне, прогресивне, корисне, позитивне, передове [11, с. 153].

Термін «інтерактивна педагогіка» відносно новий: його запровадив у 1975 р. німецький дослідник Г. Фріц. В Україні проблему інтерактивного навчання досліджують О. Пометун, Л. Пироженко, С. Гончаров, М. Пашенко, М. Мішкурова та інші науковці. Основою інтерактивного навчання є взаємодія. «Філософський енциклопедичний словник» визначає взаємодію як категорію, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємозалежність, зміну стану та взаємоперехід, «народження» одним об'єктом іншого. Провідними ознаками й інструментами інтерактивної педагогічної взаємодії є: «полілог, діалог, мисленева діяльність, смислотворчість, міжсуб'єктні відносини, свобода вибору, створення ситуації успіху, позитивність і оптимістичність оцінювання, рефлексія тощо» [12, с. 39].

Взаємодія, діалог – це найприйнятніший спосіб не лише висловитись, а й почути, не лише поговорити, а й перейти до справи, не лише переконувати іншого, а й зрозуміти його та домовитись про співпрацю. «Діалог заохочує людей висловлюватись. Діалог спонукає слухати, сприяє уточненню власної позиції. Діалог означає думати, розв'язувати проблеми, шукати рішення разом. Діалог – це взаємна допомога: двоє знають більше, ніж один» [8, с. 2]

Як визначає О. Пометун, інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету: створити комфортні умови навчання, за яких кожен студент відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність. Суть інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх студентів. Це співвідношення, взаємонавчання (колективне, групове), де і студент, і викладач є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, рефлексують з приводу того, що вони знають, вміють і здійснюють. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих та виробничих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Таке навчання ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, сприяє розвитку уяви, ініціативи, самодисципліни, співпраці з іншими. Інтерактивні методи стимулюють розвиток когнітивних процесів, залучають до активної участі у процесі навчання, заохочують студентів працювати разом, висловлювати думки, брати на себе відповідальність за навчання та розвивають вміння вчитись. Інтерактивна взаємодія виключає як домінування одного учасника навчального процесу над іншими, так і однієї думки над

іншою. Під час інтерактивного навчання студенти вчаться бути демократичними, спілкуватися між собою та іншими людьми, критично мислити, приймати продумані рішення [12; 13].

Головним показником ефективності навчання у вузі має бути не лише сума знань, які студент засвоїв під час навчання в ньому, а здатність до їх самостійного отримання, вміння використати ці знання у своїй практичній діяльності.

Національна стратегія навчання та виховання молодого покоління в Україні потребує впровадження нової освітньої парадигми, мета якої полягає у всебічній підготовці молодої людини до життя. Сучасна молодь – це наше майбутнє. Тому дуже важливо, які цінності вона сповідує, на що спирається, у що вірить, як уявляє собі «завтра». Першочерговим завданням не тільки вузів, а й усього сучасного українського суспільства є формування національної еліти, яка шанує рідну мову, історію, традиції, культуру, відчуває «містичну причетність кожного до його землі» [14, с. 364].

Саме еліта – духовна, наукова, політична, ділова – визначає рівень життя нації. А вища школа завжди була осередком, де формувалась майбутня національна еліта завдяки викладанню у вузах таких дисциплін, як філософія, культурологія, етика, естетика, всевітня й вітчизняна історія, соціологія, політологія та ін. Ці дисципліни формують цілісне бачення світу, дають можливість зрозуміти усі процеси та перетворення в ньому, вчать дивитися в корінь проблеми, а не поверхово, дають змогу шукати адекватні засоби для вирішення критичних ситуацій тощо. Але сьогодні, як зазначає Г. Глушкова, «через безглузді нововведення (запозичені, але не адаптовані до української системи цінностей, до українського пострадянського менталітету) національна освітня система зазнає непоправних втрат, бо втрачаємо навіть те, що колись вмiли. Частка соціогуманітарних дисциплін у навчальному процесі вищих навчальних закладів весь час реально скорочується Міністерством освіти і науки України. В такий спосіб керівники освітнього відомства долучаються до руйнації майбутніх поколінь. Сучасна середня школа не дає учням цілісного бачення світу, всеохоплюючого розуміння культурних процесів, що відбувалися, відбуваються або будуть відбуватися у світі, бо фізику вчать заради фізики, літературу заради літератури, історію заради історії і т. д.» [3, с. 128–129]. Філософські та гуманітарні науки є світоглядними, ціннісно-орієнтаційними, вони «несуть на собі відповідальність за побудову майбутніх парадигм життя», за збереження, виживання та пристосування людини в цьому світі й у вузах їх необхідно викладати не у «понівеченому обсязі й не заради цих дисциплін, а заради формування майбутньої еліти нашої нації» [3, с. 126–129].

До будь-якої проблеми варто підходити комплексно: не можна змінити систему освіти, реформуючи лише одну її ланку, не можна змінити систему освіти, не «вилікувавши», не витягнувши із численних проблем суспільство, в якому вона функціонує. Реформування української освіти необхідне, але не поверхове: реформи заради реформ чи зміни заради змін. Насамперед потрібно змінити сприйняття та усвідомлення освіти, її необхідність та значущість для людини і суспільства, а це спровокує докорінні зміни всієї системи освіти, на всіх її щаблях, із розвитком й набуттям нових якісних ознак та збереженням кращих національних освітянських традицій і стандартів якості.

ЛІТЕРАТУРА

1. [Електронний ресурс] http://cen.iatp.org.ua/libr/iatp5/sekts1-sumy_june2004.doc
2. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / Упор. Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубінко В. В., Бабин І. І. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, – 2003. – 52 с.
3. Глушкова Г. М. Роль соціогуманітарних дисциплін у формуванні цінностей майбутньої української еліти // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 126–129.
4. Громовий В. Лідерський прорив // Директор школи. Шкільний світ. – 2007. – № 1. – С. 12–15.
5. Громовий В. На шляху до меташколи: філософські засади й освітні реалії в Україні та США // Американська філософія освіти очима українських дослідників / Матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції, 22 грудня 2005 р. – Полтава: ПОППО, 2005. – С. 33–38.
6. Дзвінчук Д.І. Сучасні тенденції розвитку та управління освітою. Автореф. дис. ... д-ра. філос. наук. – К., 2007. – 36 с.
7. Калюжний М. Особистий погляд на виховання дитини // Директор школи. Шкільний світ. – 2008. – № 2. – С.42–49

8. Касьянов Г., Кріпке А.-Я., Міох Р., Тендосхат Ш. Діалог в освіті: порозуміння, співпраця, зміни. Посібник. – К.: Міжнародний фонд «Відродження», 2001. – 28 с.
9. Клепко С. Бар'єри концептуального вибору, або Чи є відповіді на складні питання освіти // Директор школи. Шкільний світ. 2007.– № 1. – С. 5–11.
10. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес: Матеріали до першої лекції / Уклад. М. Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, К. М. Левківський, Ю. В. Сухарніков; відп. ред. М.Ф.Степко. – К., 2004. – 24 с.
11. Морська Н. Інноваційні технології навчання в процесі викладання філософських дисциплін. – Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Філософія. – 2008. – № 16. – С. 153–157.
12. Пометун О. Інтерактивні методики та система навчання. – К.: Шкільний світ, 2007. – 112 с.
13. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. – К., 2002. – 135 с.
14. Предмет і проблематика філософії. Навчальний посібник / За заг. ред. М. А. Скринник, З. Е. Скринник. – Львів: Львів. банк. ін. НБУ, 2001. – 485 с.